

NYILASY BALÁZS

Nézőpont-lehetőségek

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN ÍRÁSMŰVÉSZETÉVEL KAPCSOLATBAN

A Tiszatáj folyóirat szíves felkérése némi töprengésre készítetett. Tömörkény szeretetteljes méltatása nekem is fontos volt, de azzal nem áltathattam magam, hogy három évvel korábbi, *Tömörkény István minimalista prózájához* című (először az *Irodalomismeretben*, majd esszé-kötetemben megjelent) dolgozatomhoz képest újszerű, nagyobb szabású végiggondolással fogok tudni majd előrukkolni. Végül azzal vigasztaltam magam, hogy a 2013-as íráshoz csatolt megerősítő, kiegészítő adalékoknak is lehet valamelyes értelmük. Rövid meditációmban ebben a szellemben szólnék néhány szót a Tömörkény-oeuvre-höz kapcsolódó nézőpont-lehetőségek dilemmáiról, s közben előző tanulmányomhoz képest közvetlenebbül, markánsabban, szókimondóbban érintek majd néhány általános irodalomértési kérdést is.

Töprengéseim végül is hiányérzetből erednek és korrekciós célzatúak. Tömörkény István, mindannyian tudjuk, a kritika részéről máig nem kapta meg az őt megillető elismerést. A magyar irodalomtörténet végül is a fősodortól messze szorított helyet számára. Schöpflin Aladár, Sík Sándor, Keresztury Dezső és kritikustársaik a karakterjelzést, kategorizációt a *regionalizmus, néprajzi tárgyiaság, népies kismesterség, irodalmi kispasztika* fogalmaival oldották meg, a tágabb, méltóbb értékelés útjait eleve elzárva, elrekesztve. A regionalizmus-típusú konceptualizáció elterjedtségén cseppet sem csodálkozhatunk. A „költői realizmus vidékiek formáit” emlegető kritikusok masszív, evidenciaértékű szellemi pozíciók, magától értetődőnek tetsző esztétikai előfeltevések alapján hozták meg ítéletüket. Mi azonban – általános értelmű tanulságokban is reménykedve – töprengjünk el kissé azokon a gondolkozási, irodalomértési attitűdökön, amelyek a tömörkényi novellisztika második vonalba utalásához szolgáltatnak alapot, indokot, eszmei hátteret!

E feltételezett irodalomértési fundamentum, azt hiszem, többféle meggyőződés-rétegből tevődik össze. Legelsőbben alighanem az individualizmus-intellektualizmus elvárásrendszerét emelhetjük látóterünkbe. Az irodalom, legalábbis a modern újkorban, az értelmiségi világban horgonyozta le gyökereit. Sokféle ágbogát ugyan időről-időre e terepnumon túlra is kinyújtja, de természetes közege az utóbbi két évszázadban mégiscsak az individuális bonyolultságok és komplexitások világa, a valahai egotudatos biztonságtól eltávolodott, összetett lélek. A mértékadó kritika a modern íróktól a sémákon túlmutató lelki folyamatok bemutatását, az egyén életproblémáinak, egzisztenciális gondjainak megjelenítését várja el. Valóságos, számunkra való íróként sokkal inkább Thomas Mannt tartjuk számon, mint Alekszandr Fagyjevet.

S ha már Thomas Mann került szóba, az illusztráció kedvéért idézzük magunk elé egy pillanatra a méltán hírneves *Halál Velencében* hősét, Gustav von Aschenbachot! A kifinomodott, magas kultúrszinten élő patrícius polgár és író világa, léttére az első pillanattól az utolsóig

messze a mindennapi meghatározottságok fölött helyezkedik el. Aschenbach a méltó emberi bonyolultságok, szellemi kalandok szféráját lakja be, lelkét az alkotás gondjai, az egzisztencialitás és a teljesség terébe emelő szenvedély töltik be. Aligha véletlen, hogy az alsóbb néprétegeket megjelenítő „déliel”, a kenyérgondoktól meghatározott egyszerű emberek (matrózok, pincérek, gondolások, utcai zenészek) az ő szemében méltatlannak, primitívnek, visszataszítóknak tűnnek.

Tömörkény, mondanunk se kell, az ilyesféle individuális-intellektuális elvárásoknak egyáltalán nem felel meg. Hősei és jellegzetes létterei a Thomas Mann-i novellisztika által felkínált lehetőségmezőket, a szabadságot, komplexitást, összetettséget teljességgel nélkülözik. Figurái (tanyasi zsellérek, hajóslegények, kubikosok, juhászok, bakák, altisztek) tetőtől talpig létharc-höz kötött emberek, s a létharc-kényszerhez társuló konform, mindennapias egotudatossággal élnek. A reflektív, értelmiségi intellektualitás és az ösztönélet (a pszichikus amorfitás, a tudattalan és a szexualitás) e szegény emberek lelkiségében egyáltalán nem jut szerephez. Az ő egzisztenciális gondjuk a mindennapi kenyér megszerzése, a megélhetés és a lehető kicsike gyarapodás. Erkölcsei horizontjuk is ennek megfelelően alakul: a morál alapját a hasonszórúekhez kapcsolódó szolidaritás, a munkás tisztesség és a családseretet adja. A magasabb kultúrszint, az urbanizált, institucionalizált világ természetesen idegen tőlük. Minden tanyasi jól tudja, hogy a városból érkezett posta semmi jót nem jelent, a szegény ember a hivatalos idegen, ellenséges világként érzékeli, s az intézményiséget közvetítő hivatalnokok kijátszását jóra való, becsületbeli ügynek tekinti.

Értéktulajdonító szándékaink útjában, amint látjuk, nem csekély dilemma tornyosul. Az intellektualista elvárásrendszer konzekvens érvényesítése mellett Tömörkény István írásművészetéhez aligha tudunk méltató gesztusokat társítani. Azzal persze próbálkozhatunk, hogy novelláit alapvetően más kódba írjuk át; a létharcra szorított világot tágíthatjuk, színezhethetjük, egzisztenciálisabb tónusokkal dúsíthatjuk. Ezzel az eljárással próbálkozott Németh G. Béla is 1985-ben *Az élet profán liturgiája* című írásában, az értelmezés centrumába a korábbi idők kódrendszeréhez képest merőben másféle, egzisztenciálisabb, filozofikusabb fogalmiságot állítva. „[...] Tömörkény legjobb novelláiban sohasem egyszerűsödik s egy-neműsödik pusztán szociologikus-naturális minőséggé vagy éppen illusztrációvá az élet, sohasem szorul, dokumentációs céllal, az egyén az animális determináció szintjére. A legelesettebb életnek is jut abból a méltóságból, amely az emberi lét egyetemes lényegét, közös misztériumát körülölelő liturgiából sugárzik, ha mégoly elnyomorítottan, eltorzítottan is” – juttatta a nyolcvanas évek legnagyobb tekintélyű hazai irodalomtudósa értelmezésében központi szerephez „az élet profán liturgiáját”-t, és jelenítette meg Tömörkény Istvánt e liturgikus, egyetemes emberi lényeg írójaként.¹

A Németh G. Béla-i attribúció kétségkívül méltányosabb, mint a kismesterség-címkék, a baj csak az, hogy nemigen illik rá a tömörkényi novellavilágra. A fehér embert gúnyosan méregető vén cigány, a hamisított díszkabáttal bajlódó baka, a díszszemlét elrontó, botcsinálta katona, a gazdát kártyajátékban legyőző toprongyos zsellér, a házőrző kutyát szalonnával lekenyerező tolvaj és társaik egyáltalán nem tűnnek magasabb metafizikai entitások megjelenítőinek, képviselőinek. Az egzisztenciális kódba való átírás helyett, úgy tűnik, más utat érdemes választanunk: *nem a tömörkényi írásművészet alapjait kell a felismerhetetlenségig elváltoztatnunk, hanem az intellektualitás-komplexitás-bonyolultság elvárásrendszerét kellene*

¹ Németh G. Béla, *Századutóról-századelőről*, Bp., 1985, 179–180.

rugalmasabban kezelünk, relativizálunk. Fentebb említett, 2013-as írásomban valami ilyesfélével kísérleteztem. A *Hühü* szerzőjét a hetvenes évek minimalista prózájával (Carverrel, Beattie-vel, Barthelme-vel) és az európai, amerikai irodalom hasonló tendenciáival (Csehovval, Hemingway-vel) rokonítottam, azon törekvések mély emberi igazságát hangsúlyozva, amelyek az intézményes-társadalmi, értelmiségi-polgári világról lekapcsolt, lecsatlakozott szférák világát tárgyilagos objektivitással mutatják be.

Az értelmiségi, intellektuális komplexitás értéklehetőségeihez nem fér kétség. De amit a minimalista tömörkényi optika elveszít a réven, azt alighanem megnyeri a vámon. A társadalomvilág működésmódjai, emberre gyakorolt hatásai e kopár perspektívából világosabban, leleplezőbben rajzolódnak ki, mint a bonyolultságok, komplexitások szférájából, s az értelmiségi gondolkozásra oly jellemző ideologikus kritika is elhalkul. Móricz Zsigmond a létharcra szűkül, eldurvult életet pályakezdő elbeszéléseiben (*Sustorgós ropogós tafotába, Bent a kupében, Magyarosan*) a szellemi emberség jegyében rendre undorral, felháborodással övezi, s az ítélkező, értelmiségi távolságtéremtést még az 1931-es *Barbárokban* is tetten érhetjük. Tömörkényi István viszont a létharc-determinációkon s azok lelki következményein egyáltalán nem csodálkozik-szörnyülködik; az idealisztikus nézőpont, a fennkölt morál és a kívülről, magabiztos ítélet gesztusait sehol sem leljük fel írásaiban. Szociálpszichológus, minimalista látletelei nagy pontossággal mutatják meg a környezetiség meghatározó erejét, s e látletek annál jelentékenyebbek, minél specifikusabb, zártabb az embervilág kereteit adó társadalmi háló. Aligha véletlen, hogy a katonaság (a monarchikus katonavilág) rajzát minden magyar író közül Tömörkényi alkotja meg a leghitelesebb, legkontúrosabb, legkifejezőbb vonalakkal; s mondani se kell, hogy a szabadság, individualitás, másféleség esélyei éppen ebben a társadalmi alrendszerben a legcsekélyebbek.

Az intellektuális bonyolultsághoz, az értelmiségi komplexitáshoz és a tudattalan lelki szférákhoz kapcsolódó igény, elvárás egyáltalán nem segít minket, ha Tömörkényi István írásművészetét jelentékeny, korszerű teljesítményként akarjuk elgondolni. De nincsenek hasznunkra modern esztétikai tudatunk előítéletei sem. Ezredfordulós irodalomértésünket ugyanis két nagy téveszme, a *valóságtagadás* és a *formalista beállítódás* befolyásolja. A történet nem ma kezdődött, az irodalom valóságkapcsolati rendjének tagadása több évtizedes folyamatban kanonizálódott. E processzusokat, tendenciáikat, mozgásirányokat a chicagói egyetem professzora, Gerald Graff *Literature Against Itself* című könyvében 1979-ben mutatta be részletesen.² A valóságtagadás első lépéseit szerinte az újkori, modernizációs szétválásokat reprezentáló – realizáló – kanti esztétika és az organizmus eszméjét központi kategóriává avató romantika tette meg. E lépéseket még akár érthető korrekciós egyoldalúságoknak is tarthatjuk, a formalista, új kritikus, strukturalista, dekonstruktivista eszmevilág azonban jelentősen továbblépett, és arányt tévesztett: az irodalom valóságkapcsolatát a pozitív értékcentrumokból kitelepítette, s agresszív teoretista elméleteket alakított ki e diszkreditálás elfogadtatására, kikényszerítésére. (A humanista elkötelezettségű amerikai irodalomtudósok a posztstrukturalizmus problematikusságainak bemutatására az ezredfordulón már igen gyakran használják a találó, kifejező *teoretism* – teoretizmus – kifejezést.)

² Gerald Graff, *Literature Against Itself. Literary Ideas in Modern Society*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1979. A könyv 1995-ben Ivan R. Dee kiadásában új szerzői előszóval, de változatlan formában jelent meg.



Gerald Graff a történet sorokat lényegileg korrektül, hitelesen mutatja be. A világtagadás stációihoz, úgy tűnik, már a belső konstitúció vizsgálatát preferáló (szubsztancionalizáló) formalista, strukturalista irodalmárok is törvényszerűen jutottak el. Viktor Boriszovics Sklovskij – emlékezhetünk – már a század elején meggyőződéssel állította azt a képtelenséget, hogy a menyasszonyablás irodalmi motívuma csak konstitúciós *prijom*, műszervező eljárás, és rossz úton jár, aki értelmezésekor a valóságviszonyokra hivatkozik. Roland Barthes és Michel Foucault az absztrakciót a század derekán a szubverzivitással, establishment-tagadással azonosították, a mimetikus formák megtartóit pedig a kapitalizmus elfogadásával, valamiféle megalkuvó kiegyezéssel keverték gyanúba. A valóság elutasításának folyamatát az *alkotót szerzőre* s a *műalkotást szövegre* cserélő dekonstruktivisták tetőzték be. Jacques Derrida, Paul de Man, Hillis Miller és társaik az „életvilág” helyébe teória-világot, „theory-world”-öt teremtettek, lingvisztikai fejtegetéseiben absztrakt-teoretikus víziót alkottak, e nyelvi látomást univerzalizálták, szubsztancionalizálták, a tapasztalati, mindennapi, „életelvű” (társas, kommunikációs) nyelviséget pedig mindegyre hamis tudatként, misztifikációként, illúzióként leplezték le.³

A magyar irodalomértés a nyugati elmélet gyümölcseit már a hetvenes-nyolcvanas évektől lényegében kritika nélkül vette át. Az areferencialitás, az absztrakt nyelv, a valóságkapcsolatot tagadó intertextualitás fogalmi mihamar kanonikus értelmet nyertek, a strukturalista narratológia mérték és megfontolás nélkül érvényesített elemző módszerré vált, s a nyilvánvaló, mindennapi igazságokat kerülő teoretizmus ha akart volna, sem tudott mit kezdeni az egyszerű elvekre, alkotó eljárásokra épülő és karakteres valóságmegjelenítést tartalmazó művekkel. Tömörkény Istvánt ez az irodalomértési szituáció, mondanunk se kell, nem sok jóval kecsegteti, hiszen ő a formalista bonyolultságokat igénylő elemző számára aligha kínál elegendő tápot: kipróbált, egyszerű szövegszervező eljárásokat használ, s az alföldi tanyák tájvilágát, a szegénység létmódját, életkörnyezetét, sorsát tengernyi pontos, plasztikus valóságdarabban önti elénk. A nyelv (a stilisztikai, retorikai vizsgálatok híven tanúsíthatják) Tömörkény legjobb darabjaiban kifogástalanul működik, csakhogy nem válik sajtószzerű, önmagát hangsúlyozó entitássá. Szakadatlanul és szervesen olvad át a nagyobb valóság egységekbe, s a rétegáttűnések, összeolvadások végső pontján beleélésre, *belehelyezkedésre, együttérzésre és érdeklődésre sarkalló életvilág* jelenik meg. A szegedi író legjobb novelláiban a „néprajzi érdek” mellett-fölött emberi sorsegyütttest, morális befogadói attitűdöt elváró történeteket láttat. *Szakasztott úgy, mint az elbeszélő irodalom általában* – mondhatnánk, egyáltalán nem régi szerzők nyomaiba visszalépve, hanem kurrens (a huszonegyedik század első évtizedének második felében született) regényteóriákra, beleélésközpontú kognitív alapvetésekre, az elbeszélő irodalom megértési fonalait a világteremtés és a másik világba való átlépés gondolatköreiből kigöngyölő amerikai elbeszélés-elméletekre gondolva és utalva.⁴

³ A jelzett folyamatok részletesebb ismertetését az olvasó a *Magyar Művészet* hasábjain az utóbbi két évben publikált írásaimban, az amerikai irodalomtudomány posztstrukturalizmus-kritikáját több oldalról bemutató recenziókban-tanulmányokban találhatja meg.

⁴ Liza Zunshine, *How We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel*, Ohio State University Press, 2006; Blakey Vermeule, *Why Do We Care about Literary Characters?*, The John Hopkins University Press, 2009.

Az Egyesült Államok kognitív, humanista tudósai persze nemcsak a regényelmélet terén fogalmaznak meg eretnek gondolatokat. M. H. Abrams, Gerald Graff, Geoffrey Galt Harpham és társaik az ezredfordulóra már mindennemű valóságtagadó posztstrukturalista premisszától megvonták a bizalmat, s könyvek, tanulmányok sorában mutatták be e sajátos teoretizmus alkalmatlanságát. A mi hazai elméletiségünk, műelemző módszertanunk viszont még mindig a „régí” – nagyon is kétes, de annál magabiztosabb – fogalmakra, előfeltevésekre épül. Nemcsak Tömörkény méltó értelmezése, de az egész magyar irodalomértés sorsa múlik azon, hogy a beszűkült látású, megértésképtelen posztstrukturalista metodikát végre intelligensebb, arányosabb, körültekintőbb gondolkozásmódra és módszertanra tudjuk-e cserélni.

